

Зеліско А. В. Історичні передумови формування непідприємницької природи споживчих товариств / А. В. Зеліско // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №6. – С. 41-46.

Зеліско Алла Володимирівна

Аспірант кафедри цивільного права
та процесу Юридичного інституту
Прикарпатського університету
імені В. Стефаника

Історичні передумови формування непідприємницької природи споживчих товариств.

Розгляд будь-якого правового явища не буде в достатній мірі повним без врахування історичних аспектів його виникнення. Дане твердження стосується і споживчих товариств як юридичних осіб приватного права непідприємницького характеру діяльності. Споживчі товариства є тими організаціями, що зорієнтовані у своїй діяльності на особистісні елементи, а не спрямовані винятково на нагромадження матеріальних ресурсів. Дані юридичні особи мають на меті задоволення інтересів осіб, що є учасниками вказаних утворень. Саме в зв'язку з наведеними характеристиками, споживчі товариства як організаційно-правова форма юридичних осіб приватного права набувають особливої важливості. Проведення аналізу історичного розвитку цих кооперативних товариств *має на меті* відтворити ті першооснови, на підґрунті яких сформувалися споживчі товариства, та, провівши їх синтез через призму сучасних економічних та правових умов, сформувані ефективні пропозиції щодо зміни правового поля, яке забезпечує існування та функціонування споживчих товариств.

Історія розвитку кооперації загалом стала об'єктом дослідження багатьох вчених. Зокрема, питання історії розвитку кооперативних утворень висвітлені в працях таких вчених як: Джордж Рессель, В. Доманицький, С.

Бородаєвський, П. Височанський, К. Пажітнов, І. Витанович, Ю. Павликовський, М. Росткович і ін. Серед сучасних науковців, які досліджували історію розвитку кооперативів, слід виділити М. Мазура, В. Скробача, М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея, Я. Гончарука, П. Панченко і ін. Однак неоднозначне правове регулювання діяльності споживчих товариств за сучасних умов спонукає до здійснення подальших досліджень історії виникнення та розвитку споживчих товариств для формування шляхів їх подальшого ефективного розвитку.

Споживчі товариства беруть початок з перших англійських споживчих робочих кооперативів, які спочатку сформувалися у вигляді найпростіших об'єднань лавок, а пізніше у формі загальновідомого Рочдельського споживчого товариства, яке носило назву "Товариство чесних піонерів" та було створене 1844 року. Саме вказане утворення стало прототипом сучасних споживчих товариств, а правові засади діяльності Рочдельського товариства сформували фундаментальну базу для становлення їх правового становища. Членами цього кооперативу були розроблені основні характеристики правового статусу споживчих товариств. Зокрема, статут Рочдельського товариства містив такі основні положення щодо характеру діяльності даних утворень:

- продавати в крамниці лише за готівку і за ринковою ціною;
- розподіляти частину прибутку між членами товариства відповідно до розмірів їх закупівель;
- частина прибутку відраховується на підвищення культурного рівня членів товариства (25%), на влаштування шкіл, читалень, бібліотек;
- нагромаджувати оборотний капітал шляхом відрахувань від прибутків та заощаджень членів товариства [1, 10].

В наведених вище правилах діяльності Рочдельського товариства були закладені основи некомерційного характеру функціонування споживчих товариств. Завдяки принципів розподілу зисків, відповідно до закупівель, члени кооперативу прагнули усунути погоню за наживою. В. Доманицький

підкреслює, що учасники "Товариства чесних піонерів", придбавши в своїй крамниці товар за ринковою ціною, лише розраховувалися у такий спосіб із своїм кооперативом, який організував закупівлю необхідного товару та покривав необхідні видатки [2, 5-6].

На Україні кооперація зародилася в середині XIX століття, що було спричинено процесами індустріалізації та модернізації, проте колоніальний стан українських земель та повільне реформування соціально-економічного устрою українського суспільства спричинили недостатній розвиток кооперативного руху в Україні.

П. Височанський вважає, що першою більш-менш сталою формою кооперативної організації було створення 1863 року в одному з селищ Сорокського повіту на Бесарабщині хліборобської артілі [3, 5]. Такі організації характеризувалися соціальною спрямованістю. Вони здійснювали діяльність з метою задоволення власних споживчих потреб, поліпшення свого добробуту. Однак такі кооперативні утворення довго не проіснували. Основною та визначальною причиною занепаду тогочасних товариств була перш за все повна відсутність законодавчої бази, яка б забезпечувала здійснення ними ефективної діяльності. Зокрема, М. Селін, видавши в 1870 році „Першу пам’ятну книжку руських споживчих товариств”, зазначає, що із 63 споживчих товариств, існуючих у Росії, 20 працювало на Україні. Вони не мали жодної законодавчої бази, а виникнення їх відбувалося лише шляхом тлумачення статті 443 „Устава общественного призрения”, яка надавала право міністрові внутрішніх справ дозволяти організацію благодійних товариств і яка поширювалася на споживчі товариства [4, 318]. Засновники та учасники цих товариств були настроєні винятково на отримання прибутку, та не зовсім усвідомлювали правову природу даних утворень. Крім того, політика тогочасної влади чинила значні перешкоди для соціальної діяльності перших товариств, забороняючи їм проводити будь-які відрахування доходів в соціальних, освітніх та культурних напрямках. Отже,

мало місце негативне відношення до кооперації з боку адміністрації та байдуже ставлення з боку законодавця.

Офіційно виникнення споживчої кооперації на Україні пов'язують з створенням у 1866 році "Харківського споживчого товариства". Правове регулювання споживчих товариств в цей період не змінилося. Статут цього товариства було затверджено в жовтні того ж року спеціальним рескриптом міністра внутрішніх справ на підставі інтерпретації ст. 433 "Устава общественного призрения" про створення благодійних товариств [5, 69]. Проте серед членів товариства почались протиріччя з приводу відсотків, які виплачувалися учасникам на пай. Відбувся розкол членів цього товариства, внаслідок чого воно розпалося. Основною причиною загибелі перших споживчих товариств було те, що частина їх учасників не усвідомлювала істинне призначення та мету цього кооперативного утворення, його непідприємницький характер діяльності. Вони вимагали від діяльності товариства винятково високих прибутків, тоді як в основі цього об'єднання осіб лежала перш за все соціальна спрямованість. Не останню роль відіграла відсутність належної законодавчої бази, що і спричинило нерозуміння засновниками споживчих товариств їх правової природи, а саме, мети діяльності.

Вказане вище дає можливість стверджувати, що найбільш вагомою причиною невдалої діяльності споживчих товариств даного періоду було їх функціонування фактично поза межами правового поля.

Після 1877-го року починається довгий, майже двадцятилітній період занепаду діяльності споживчих товариств. Тільки в 90-х роках відбувається значне збільшення кооперативних організацій, що було спричинено рядом економічних та соціальних умов, зокрема, проведенням капіталізації господарства.

В період масового росту, що почався з 1905 року, споживча кооперація виступає з явно виявленими соціальними ознаками. Саме в цей час починає формуватися правове поле діяльності споживчих товариств. Зокрема, на

законодавчому рівні полегшено організацію споживчих товариств через видання міністерствами зразкових "нормальних" статутів. До цього часу дозвіл на організацію споживчих товариств давало лише міністерство внутрішніх справ, наслідком чого був довгий шлях створення будь-якого товариства. Із затвердженням в травні 1897 року зразкових статутів, губернаторам було надано право дозволяти по цих статутах організацію нових товариств, що значно полегшило їх створення. Подібний статут у 1912 році було прийнято для хліборобських артілей. Після прийняття "нормальних" статутів кількість споживчих товариств почала зростати: якщо на 1 січня 1898 року на Україні було 112 споживчих товариств, то через 7 років ця кількість виросла до 530 переважно сільських споживчих товариств [6, 25].

Вказані вище розроблені "нормальні" статuti діяли з невеликими змінами аж до 1917 року. Вони, за відсутності закону, створювали своєрідне правове поле для діяльності споживчих товариств. М. Алімов, С. Бабенко, С. Гелей відзначають, що такі статuti були складені з врахуванням рочдельських принципів, визнавали рівність членів товариства, закріплювали за загальними зборами статус найвищого органу управління. Основною метою споживчих товариств за цими статутами було забезпечення своїх членів предметами споживання та домашнього вжитку, таким чином, щоб надати їм можливість робити заощадження завдяки операціям товариства. Саме тому кількість товариств почала різко зростати : з 1898 по 1905 було затверджено 60 статутів, а за час від 1905 до 1914 року – 305 статутів (тобто більше ніж у п'ять разів) [7, 215].

Однією з причин успішної діяльності споживчих товариств було використання принципу видачі премії на кількість набраних товарів. Для цього примірний статут споживчих товариств містив вимоги щодо обов'язку ведення у товариських крамницях так званих книг пайовиків, де відмічали набір товару, від кількості якого залежала сума премії[8, 3]. Сторонніх покупців, які постійно купували товари у крамницях споживчих товариств,

заохочували до вступу у кооперативи. Досягалося це шляхом поширення серед сторонніх покупців кооперативної свідомості та призначення премій на набір товарів не членам кооперативу. Премії на набір товарів не членів товариств практикувалося на руки не видавати. Їх записували в книгах на пай з умовою, що гроші ці в пай будуть зараховані тоді, коли покупець подасть заяву про вступ у товариство.

Досліджуючи природу діяльності тогочасних споживчих товариств, М. Мещерянов у своїй статті «Про природу кооперативних прибутків» вказує, «що прибутки споживчих кооперативів мають зовсім інший характер, ніж звичайний торговельний прибуток. Ця теорія виходить з визискування крамарем споживача, тоді як прибуток кооперативу є просто повернення споживачеві тих лишків, що він їх переплатив у касі кооперативу, купуючи там крам за ринковими цінами; кооперативний прибуток є повернення споживачеві того збереження, що зроблено ним через закупівлю краму в крамниці за ринковими цінами» [9, 23]. Подібні погляди на характер діяльності споживчих товариств містяться і в праці Івана Петрушевича «Спількові крамниці системи Рочдель» [10, 9].

1917-1920 роки, незважаючи на громадянську війну, були часом подальшого розвитку організацій споживчої кооперації. Важливу роль для популяризації споживчих товариств в цей період відіграло прийняття першого загального кооперативного закону на території Росії. Зокрема, 20 березня 1917 року Тимчасовим урядом було затверджене «Положення про кооперативні товариства та їх союзи». Згідно з нормами цього законодавчого акту кооператив визначався як товариство із змінним статутом і капіталом, яке, діючи під особливою фірмою, має на меті сприяти матеріальному та духовному благополуччю своїх членів шляхом спільної організації різноманітних господарських підприємств чи праці своїх членів. Отримавши досить широке визначення, кооператив набував статусу юридичної особи після реєстрації його статуту в реєстраційному відділенні окружного суду [11, 44-45]. Даний нормативно-правовий акт містив досить позитивні основи

правового регулювання діяльності кооперативів та забезпечив підвищення ефективності їх функціонування.

Однак подальші історичні події негативно відобразилися на розвитку споживчих товариств. Зокрема, в період військового комунізму був прийнятий Декрет від 12 березня 1919 року "Про споживчі комуни", який фактично змінював зовнішню структуру та принципи діяльності споживчої кооперації, на Україні почав запроваджуватися лише з другої половини 1920 року. Відповідно до положень цього Декрету: "Всі громадяни об'єднуються в споживчі товариства. Кожен громадянин приписується до одного з розподільчих пунктів споживчих товариств. В містах та в сільських населених пунктах не може бути більше ніж одне споживче товариство. На чолі споживчих товариств стоїть правління в складі не менше трьох осіб та контрольно-ревізійний орган, що обирається на загальних зборах членів" [1, 32]. Внаслідок законодавчого закріплення подібних норм права, було ліквідовано принцип добровільності у створенні та діяльності споживчих товариств. Створення системи таких організацій відбувалося в результаті примусових дій влади, громадяни вступали у споживчі товариства не з власної волі, а відповідно до постанови закону. Така правова ситуація спотворила природну сутність споживчих товариств, що відобразилося на їх функціонуванні та розвитку. З добровільних об'єднань громадян, заснованих на засадах взаємодопомоги та взаємовиручки, споживчі товариства трансформувалися в інструмент здійснення командно-планової економіки.

Лише з 1921 року ринок почав оживати у зв'язку з переходом до НЕПУ. Правовою основою таких змін було прийняття 7 квітня цього ж року Декрету, норми якого встановлювали можливість організації поряд з споживчими комунами добровільних споживчих об'єднань за територіальною чи професійною ознакою. Вступ громадян у члени таких товариств та вихід з них був добровільним. Новий етап в регулюванні діяльності споживчих товариств настав після прийняття 28 грудня 1923 року постанови ВЦВК і Раднаркому СРСР «Про реорганізацію споживчої

кооперації на основі добровільного членства». Обов'язкове приписування громадян до кооперативів скасовувалося, і членами кооперації ставали тільки ті, хто добровільно вступали до кооперативу і вносили вступні пайові внески [12, 128]. А Декретом від 20 травня 1924 року було остаточно ліквідовано рештки дій влади періоду військового комунізму.

Окремого розгляду потребує історія розвитку споживчих товариств на західноукраїнських землях. Виникнення та функціонування споживчих товариств на цій території України носило специфічний характер, так як населення вбачало в споживчій кооперації засіб та шлях до визволення з-під гніту іноземних держав. Тому кооперативний рух носив національно-визвольне забарвлення.

Розвиток споживчих товариств на Західній Україні з правової точки зору був більш послідовним та забезпечувався на значно ліпшому законодавчому рівні. Адже, як підкреслює В. І. Семчик, на території Росії до 1917 року загальний закон про кооперацію так і не з'явився [11, 40], в той час, як на території Галичини першим законодавчим актом, що регулював діяльність кооперативних товариств, був австрійський кооперативний закон 1873 року. Відповідно до цього закону отримали право на існування товариства, що здійснювали свою діяльність на кооперативній основі, в тому числі і споживчі. Створення їх здійснювалося шляхом реєстрації в суді статуту, який повинен був містити вказівки щодо діяльності організації, умов прийому і виходу з неї, величини паю, порядку виборів керівних органів, необхідності бухгалтерського обліку і звітності. Кожен член зобов'язаний був вносити в товариство для створення пайового капіталу власні кошти. До керівних органів товариства відносилися правління, рада та загальні збори. Нормами закону була передбачена можливість припинення діяльності товариства наказом адміністрації, щоправда лише після рішення суду (якщо воно у своїй діяльності відступає від закону або переслідує цілі проти загальної вигоди кооперативу). Закон забезпечував автономію кооперативів та забороняв втручатися в їх внутрішні справи. Вагомим недоліком була

заборона товариствам об'єднуватися в союзи та ігнорування питання ревізій щодо їх діяльності. Однак 10 квітня 1903 року був прийнятий свого роду додатковий закон, який зобов'язував кооперативи мінімум раз на два роки проходити ревізію, для чого товариства мали спеціальні об'єднання – ревізійні спілки [7, 107].

Першу правильно організовану споживчу спілку створив в Єзуполі біля Станіславова Іван Петрушевич у 1906 році [13, 42]. В основу її діяльності він поклав "рочдельські принципи" – продаж за готівку, дивіденди на суму внесеного паю та звороти в товарах, пропорційно їх закупу протягом року. При заснуванні до таких товариств входило 25 осіб з уділами (паями) по 10 крон на кожного. Після Єзуполя такі кооперативи поширилися по всій території. З правової точки зору такі кооперативи були значно ліпше організовані, ніж крамниці при читальнях, які існували раніше. Адже діяли вони на основі статутної форми організації та відповідно до нового австрійського закону про кооперацію від 1903 року, підлягали ревізіям Союзу Ревізійного.

Період кооперативного руху в Західній Україні в 1920-1939 роки сучасники називають „кооперативним” [12, 19]. Українська кооперація виступала як форма національно-визвольної боротьби. Відбувалося масове поширення споживчих кооперативів, які метою своєї діяльності мали перш за все задоволення інтересів своїх учасників у поєднанні із значною соціально-культурною діяльністю [14, 24].

На початку 20-х років ХХ століття відродженню кооперації на тій території Західної України, що знаходилася під владою Польщі, сприяла в деякій мірі політика польського уряду. Зокрема, 29 жовтня 1920 року сейм Польщі ухвалив досить ліберальний кооперативний Закон, який дозволяв створювати національні кооперативні об'єднання, гарантував дотримання основних демократичних принципів кооперативного руху; вільне і відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, нескладний спосіб заснування і реєстрації кооперативів [15, 31-32]. Відповідно до положень

цього закону кооператив – це об'єднання необмеженого числа осіб з початковим капіталом й особовим складом, основною метою якого є піднесення заробітку чи господарства членів шляхом організації спільного господарювання. Серед найважливіших прав учасників було право користування результатами господарювання, а саме: на пайові внески кооператив виплачував з доходу дивіденди, розмір яких не міг перевищувати 2 відсотки понад процентну ставку державного банку. Крім того, кожен член мав право на товарні звороти та надплати. За нормами цього закону споживчі товариства функціонували як некомерційні, що забезпечувалося їх метою – задоволення в першу чергу інтересів і потреб їх учасників. Некомерційний характер засвідчувало і значне обмеження виплат на паї у зв'язку з тим, що товариство не мало на меті отримання прибутку і основну частину доходу спрямовувало на соціальні цілі та створення резервного фонду; і лише залишок розподілявся між учасниками.

Саме поява правової основи створила сприятливі умови для відбудови і розвитку української кооперації після війни. Споживчі кооперативні товариства на той час, відповідно до вислову М. Ростковича, функціонували як господарські підприємства, ”в яких на за те дбають, щоб великий зиск був, а за те, щоби співділанням членів збільшити прибутки в їхньому господарстві, або зменшити видатки, щоби збільшити народне майно, народний добробут. Частину надвижки з кінцем року крамниця звертає членам у виді товарних зворотів, а частина знов іде до запасного фонду, який з року на рік збільшується також з волі членів-покупців і творить спільний маєток членів. Частину надвижки спрямовують на різні народні цілі” [16, 19]. На основі наведеного твердження можна зробити висновок про те, що на території Західної України споживчі товариства, здійснювали свою діяльність на непідприємницькій основі.

В подальшому влада Польщі запропонувала програму державної асиміляції українців. Держава почала посилено втручатися в розвиток українського кооперативного руху. Відповідно до розпоряджень президента

Польщі "Про промислове право" від 7 червня 1926 року і "Про будівельне право" від 16 лютого 1928 року представники адміністрації отримали можливість "регулювати" мережу українських кооперативних організацій у своїй можливості. Польська адміністрація почала проводити ревізії кооперативних товариств, під час яких відбувалося фактично знищення їх майна. Зруйновано було майже половину товарних складів кооперативних організацій, причому у жодному випадку влада не довела у суді кооператорам скоєних ними правопорушень проти держави (наприклад, звіт кооперативу «Згода» в селі Глуховичі) [17, 3]. Однак, незважаючи на агресивну політику польської влади, кооперативні організації на території Західної України продовжували розвиватися.

Одним з найбільш позитивних моментів, які сприяли розвитку споживчих товариств на Галичині, було здійснення систематичної роботи щодо організаційного і правового забезпечення їх діяльності. Зокрема, у 1928 році Ревізійний Союз Українських Кооперативів у Львові запропонував господарсько-споживчим товариствам збірник правил та інструкцій з організації та ведення кооперативів, через який намагався вирішити ті практичні проблеми, що виникали в процесі діяльності товариств. Значення цього збірника не можна недооцінювати, так як в ньому відображено основні засади діяльності кооперативних утворень тих часів, відповідно до яких метою діяльності таких організацій було "не нагромадження зисків і роздача дивідендів", а прагнення задовольняти потреби своїх членів – "служити своїм членам добрим і дешевим товаром та збувати по добрих цінах продукти, вироблені членами" [18, 20].

Розвиток споживчої кооперації в 1940 – 1980-х роках визначався об'єднанням українських земель під егідою СРСР в Українську Радянську Соціалістичну Республіку. В цей час радянська влада спрямовує розвиток споживчих товариств в сторону визнання функціонування їх як соціалістичних організацій, що спрямовані у своїй діяльності винятково на обслуговування колгоспної системи. Такий правовий статус споживчих

товариств остаточно був закріплений прийнятим в 1988 році Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР», який визначив поняття соціалістичного кооперативу - громадської організації громадян СРСР, які добровільно об'єдналися для ведення господарської чи іншої діяльності на базі належного їм на праві власності, орендованого чи наданого в безоплатне користування майна, самостійності, самоуправління, самофінансування, а також матеріальної зацікавленості членів кооперативу і найбільш повного поєднання їх інтересів з інтересами колективу і суспільства (стаття 5 Закону) [19]. Внаслідок вказаних положень правова конструкція споживчих товариств значно змінилася.

Підсумовуючи викладені нами історичні факти, можна стверджувати, що основною метою перших кооперативних товариств було піднесення добробуту українського населення і його культурного рівня, в тому числі і сільськогосподарського виробництва. Споживчі товариства виникли саме як некомерційні організації, що було підтверджено переліком історичних фактів. Вказані утворення функціонували як непідприємницькі юридичні особи з яскраво вираженою соціальною спрямованістю діяльності, адже основна частина доходів спрямовувалася на задоволення соціальних потреб як учасників товариства безпосередньо, так і населення загалом. Непідприємницька природа споживчих товариств забезпечувалася шляхом впровадження принципу виплати премій залежно від отриманих через товариства послуг чи здійснених через нього операцій, який був основою для діяльності ще «рочдельських» товариств.

Проводячи аналіз історичного розвитку споживчих товариств, необхідно відзначити їх значно ефективнішу діяльність на тих територіях України, на яких були прийняті відповідні законодавчі акти про кооперативні товариства, що забезпечували на нормативному рівні їх самостійність та легкість створення. Варто вказати на неефективність діяльності тих товариств, засновники яких забували про їх правову природу та здійснювали

діяльність на основі мети досягнення найвищих прибутків в поєднанні з законодавчим регулюванням цих юридичних осіб як некомерційних.

Споживче товариство як непідприємницьке утворення, враховуючи історичний досвід діяльності, заслуговує на вагоме місце в системі юридичних осіб приватного права, особливо з огляду на закріплене в Конституції України положення про розвиток соціально спрямованої економіки. Тому важливим є значення результатів розгляду історичного формування споживчих товариств для складання обґрунтованих прогнозів подальшого їх розвитку в умовах трансформації законодавства та економіки держави. Висновки, зроблені на основі аналізу історичного досвіду функціонування споживчих товариств, дозволять також сформулювати найбільш позитивні напрями щодо зміни законодавчих актів, які регулюють діяльність споживчих товариств. Викладені положення свідчать про необхідність здійснення подальшого, поглибленого дослідження історичного розвитку споживчих товариств.

1. Джордж Рессель. До великих діл! (з книжки "Кооперація і національне завдання"). Львів, 1928. – Друкарня ОО Василіан в Жовкві. – С. 10.
2. Доманицький Василь. Товариські крамниці. – С.-Петербург: типографія училища глухонімих, 1905. – С. 5-6.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Друкарня "Червоний шлях", 1925. – С. 5.
4. Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 318.
5. Жук А. Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – С. 69.
6. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ і ТУК – Товариства української

- кооперації. – Нью-Йорк: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1964. – С. 232.
7. Пажитнов К. А. Історія світової кооперації. – Київ: Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1928. – С. 215.
8. Спр. 171. Звіт про I Національний Кооперативний Конгрес. 1911 р. – арк. 3.
Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка в Львові.
Опис 1.
9. Певзнер С. Л. Кооперація (Хрестоматія)//Заг.редакція і вступна стаття Вікт. Целларіус. Книгоспілка. – Харків: Нетеч. Набір., 1927. – С. 23.
- 10.Петрушевич Іван. Спількові крамниці системи Рочдель. – Чернівці: ”Крайцарове виданне” ім. Т. Шевченка, 1906. – С. 9.
- 11.Кооперативне право. Підручник для кооперат., сільськогосп., економ., юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. – К.: Ін Юре. – 1998. – С. 44-45.
- 12.Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів / Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін. / Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 128.
- 13.Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. – Івано-Франківська облспоживспілка, 1995. – С. 42.
- 14.Спр. 12. Повідомлення мети про діяльність українських кооперативів в селах Західної України. 1927 р. – арк. 24.
Ф. 305. Споживча спілка «Згода».
Опис 1.
- 15.Гелей С., Гелей Т. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між першою та другою світовими війнами / Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Збірник статей. Том 2. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 31-32.

- 16.Росткович М. Пощо основуємо кооперативи? – Станіславів: Накладом і друком Повітового Союзу Кооператив, 1925. – С.19.
- 17.Спр. 4. Звіт кооперативу «Згода» в селі Глуховичі про збитки, завдані внаслідок пацифікації. 1930 р. – арк. 3.
Ф. 146. Галицьке намісництво.
Опис 58.
- 18.Спр. 2. Постанова Окружного суду у Львові, анкета та інші документи про реєстрацію кооперативу «Згода». 1931-1939 рр. – арк. 20.
Ф. 305. Споживча спілка «Згода».
Опис 1.
- 19.Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР». – Відомості Верховної Ради СРСР. – 1988. - №22. – Ст. 335.